
МОНГОЛІЯ, КИТАЙ, РОСІЯ ТА УРЯНХАЙСЬКЕ ПИТАННЯ (1917–1919 РОКИ)

І. В. Отрощенко

У центрі даного дослідження – дипломатична боротьба навколо проблеми приналежності Урянхайського краю у 1917–1919-ті роки, яку вдалося простежити завдяки документам з фондів Омського уряду в Державному архіві Російської Федерації. Увага до зусиль дипломатії трьох зацікавлених країн на тувинському напрямі саме в цей хронологічний період пояснюється не лише активною наступальною політикою монгольської та китайської сторін (аж до воєнних дій), а й тим, що тоді російська дипломатія була змушена діяти не з позицій сили в урянхайському питанні (як до того Російська імперія і в наступні 1920-ті роки – радянська влада), а йти на компроміси й враховувати історико-правові аргументи. Дипломатичне листування цих років свідчить про відсутність правових підстав з боку Росії на володіння Урянхайським краєм, які підмінялися аргументами політичної та економічної доцільності, апеляцією до “російських інтересів”.

Російський уряд, виходячи з власних стратегічних та економічних інтересів, у квітні 1914 р. приєднав до Росії Туву як свій протекторат. Урянхайський край було включено до складу Єнісейської губернії з зобов’язанням ведення політико-адміністративних справ іркутським генерал-губернатором, що загалом виходило за рамки юрисдикції протекторату [Москаленко 2004, 51]. 21 червня 1914 року Державна Дума впровадила посаду комісара у справах Урянхайського краю. Уряд Автономної Монголії (1911–1919) не змирився із протекторатом Росії над Урянхаєм. Спільність інтересів Монголії та Китаю на тувинському напрямі виявилася досить швидко: ще напередодні протекторату (навесні 1914 року) з’явилася інформація про т. зв. монгольську позику в Китаї та її умови, однією з яких була вимога зайняти спільно з китайцями Урянхайський край, звільнивши його від російського впливу [МОЭИ 1933, 197].

11-та стаття Кяхтинської угоди 1915 р. дала новий поштовх російсько-монгольській полеміці навколо проблеми приналежності Туви. В 1916 р. активність монголів у Туві суттєво зросла. У зв’язку із цим у червні 1916 р. царський уряд увів у Туву другу козачу півсотню. У липні 1916 р. Урянхайський край у силу Іменного Найвищого Указу від 27 лютого 1916 р. визнавався таким, що перебуває, як й інші терени імперії, у стані надзвичайної охорони. 1 серпня 1916 р. іркутський генерал-губернатор А. Пільц повідомляв про надзвичайно загрозливий стан на ґрунті монгольської пропаганди, яка може привести найближчим часом до збройних нападів тувинців на російське населення¹. Влітку 1916 р. відбулися переговори по урянхайському питанню між міністром закордонних справ Монголії Церендоржем і китайським резидентом в Урзі Чень Лу. Обидві сторони взяли на себе зобов’язання проводити в Урянхаї погоджену політику. Новини з Монголії “внаслідок ствердження цими урядами приналежності їм Урянхаю”² непокоїли російську сторону. 20 вересня 1916 р. на випадок відрядження до Урянхаю китайських чиновників із конвоєм А. Пільц розпорядився затримати останніх, роззброїти конвой, а також не пропускати до краю жодних китайців³.

¹ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 14.

² ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 20.

³ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 22.

На початку квітня 1917 року дипломатичний агент і генеральний консул в Монголії А. Орлов передав монгольському уряду текст Декларації Тимчасового уряду (так звану Декларацію П.Н. Мілюкова), про те, що “ціль вільної Росії – не панування над іншими народами, не відібрання в них їхнього національного надбання, не насильницьке захоплення чужих територій, але запровадження міцного миру на основі самовизначення народів” [цит. за: Белов 1999, 157]. 17 квітня 1917 р. міністр закордонних справ Автономної Монголії Б. Церендорж направив Орлову ноту, у якій виклав свою версію історії Урянхайського краю. Він звинуватив колишнього амбань-нойона Гомбодоржи та інших тувинських чиновників, які за допомогою російського завідувача прикордонними справами А. Цереріна силоміць змусили тувинців прийняти заступництво Росії. Монгольський міністр висловлював надію, що Тимчасовий уряд не відмовиться, відповідно до давніх законів і правил, неодноразово укладених між Росією та Китаєм договорів про кордон і точного змісту 11-ї статті Кяхтинської угоди (20 травня 1915 року), включити Урянхайський край до меж Автономної Монголії [Белов 1999, 157]. Проте міністр закордонних справ Тимчасового уряду М. Терещенко написав А. Орлову (від 3 червня 1917 р.): “...теперішній Російський Уряд, запевняючи про своє неухильне рішення дотримуватися угод, укладених Росією за старого ладу, тим самим має на увазі вимагати суворого дотримання цих угод і другою стороною, що підписала; а з цієї точки зору Російський Уряд змушений категорично відхилити спроби тлумачити 11 статтю Кяхтинської Потрійної Угоди, як підґрунтя для зазіхань Монгольського Уряду на Урянхайський Край, прав на який Китайський Уряд не міг нічим підтвердити”⁴. 2 вересня 1917 року в МЗС Росії відбулася спеціальна нарада, присвячена політиці щодо Зовнішньої Монголії та Урянхайського краю. На цій нараді підкреслювалося, що запровадження російського протекторату було продиктоване життєвими інтересами Росії, оскільки цей протекторат захищав інтереси російського населення Урянхайського краю [Москаленко 2004, 58].

Водночас восени 1917 року між монголами і китайцями в Урзі мала місце домовленість з урянхайського питання. За основу цих переговорів лягло переконання монголів у тому, що Урянхай становить невід’ємну частину Автономної Зовнішньої Монголії. Свої претензії на край монголи підтвердили посиланням на 11-ту статтю Потрійної угоди, за якою терени Автономної Зовнішньої Монголії становили області, що раніше перебували у веденні китайських цзянь-цзюнів в Урзі та Улясутаї, останній з яких вів справи Урянхаю. Китайці зовні поступилися монголам, виговоривши собі право мати в Урянхаї свого офіційного представника на правах помічника сановника в Урзі; монгольським резидентом в краї був призначений губернатор в монгольській Кяхті Цогточир, наперсник монгольського прем’єра Сайн-нойон-хана, який, на думку російської сторони, “встиг проявити себе непримиримим противником розвитку російського впливу в Монголії та прибічником китайців”⁵.

12 грудня 1917 р. А. Орлов направив ноту протесту монгольському уряду з приводу нападів монголів на російські поселення в Урянхаї (що тривали загалом із 1916 року). Відповідь була такою: монгольський уряд неодноразово вказував російському консульству, що урянхайські хошуни мають перебува-

---

⁴ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 30об.

⁵ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 4.

ти у віданні монголів, та й всі справи, що відбуваються у них, повинні вирішуватися монгольським урядом самостійно і не стосуються Росії. Монголи нагадували, що всі хошуни Урянхайського краю за Цінської династії знаходилися у веденні цзяньцзюня Улясутая і всі посади правителів затверджувалися китайським урядом, який постачав їх печатками. Отже, цей край завжди вважався володінням Китаю та відносився до однієї з областей Автономної Зовнішньої Монголії. За словами монгольських дипломатів, на запровадження посади китайського чиновника китайський уряд давно вже отримав офіційну згоду від монгольського уряду, який також має намір одночасно запровадити там посаду свого чиновника. Отже, наразі відправляються до Урянхаю такі чиновники, призначення яких залежить виключно від Китаю та Монголії⁶. Їх супроводжуватиме конвой, що має захищати китайські інтереси та охороняти тувинське населення. Поява китайських військ навряд чи викличе занепокоєння місцевого населення, оскільки останнє неодноразово зверталось до Китаю з клопотанням про відрядження до них китайського чиновника. Посилаючись на 11-ту статтю Кяхтинської угоди, монгольська сторона стверджувала, що Урянхай становить неподільну частину Автономної Зовнішньої Монголії. Тому Урга вважала, що питання про відрядження до Урянхайського краю сановника зі штатом відноситься до питань внутрішнього управління Автономної Монголії⁷.

У грудні 1917 року уповноваженим по Туві від монгольського уряду був призначений Джалхандза-хутухта⁸, а у січні 1918 року з Урги до Туви вправляються посланці богдо-хана та Джалхандза-хутухти з петиціями та закликами про об'єднання [Лузянин 2003, 81]. Мабуть, у відповідь на такі заклики впливові ламы Салчацького хошуну Урянхайського краю у лютому 1918 р. провели таємні збори, на яких вирішили відділитися від Росії і стати підданими монгольського богдо-хана. Всі заявили: "...чиновники Шановної Великої Російської Держави наказали нам у Білоцарську відверто заявити про те, кому бажаємо підкорятися. На це ми, нікчемні урянхи, заявили, що, згідно колишньої добровільної ж заяви, бажаємо бути монгольськими підданими. Проте жодної спеціальної відповіді на цю нашу заяву не надійшло. Раз ми заявили про це, то в силу укладеної угоди (договору) ми не можемо змінити заявлене і приступити до обговорення питань, запропонованих тепер Вищим Урядом Росії. Чиновники та ламы стверджували, що таке ж бажання простого народу"⁹. Салчацький нойон Ідам-Сурун писав комісару з урянхайських справ О. Турчанинову (від 18.02.1918), що скільки він не казав підлеглим, що даремною впертою заявою про бажання йти за монголами вони можуть завдати лиха простому народові, проте чиновники та ламы відповіли: "Ми ніяк не можемо погодитися прийняти покровительство Росії, жодних інших слів, крім цих у нас немає, будь-які міркування на цьому закінчуємо та

⁶ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 1об.

⁷ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 2.

⁸ Мається на увазі джалхандза-хутухта VIII Дамдінбазар (1874–1923). Джалхандза-хутухти в XIX – на початку XX ст. користувалися великим авторитетом, зокрема у Західній Монголії, і, фактично, посідали друге місце серед північномонгольських хубілганів після богдо-гегенів. А. Орлов у "Нотатці про Урянхай", характеризував цього владику, зокрема, так: "переродженець, який проживав неподалік від Урянхайського кордону і найбільш з усього буддійського духівництва шанований у краї" [ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 3–4].

⁹ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 3.

роз'їздимося по домівках”¹⁰. Монгольська ж сторона характеризувала свою позицію так: “Із приводу захоплення Росією тану-урянхайців наш Уряд входив у переговори з російським урядом, указуючи на те, що згадані урянхайці – наші Монгольські піддані. Але питання це поки залишалося відкритим”¹¹ (розпорядження МВС Автономної Монголії, надіслане правителю Даа-хошуну М. Буян-Бадирги (від 19 серпня 1918 р.)).

На початку 1918 року монгольський міністр закордонних справ визнав: Монголія, будучи частиною китайської території, повинна рахуватися з бажанням сюзерена зберегти ввірену їй (Монголії) частину цих теренів і діяти в Урянхаї під тиском Китаю. Відрядження чиновника до Туви є демонстрацією з метою змусити Росію надати докази своїх прав на володіння Урянхайським краєм, як монголи пред'являли власні, починаючи від 1912 року. На думку А. Орлова, Росії слід остаточно встановити, на чому ґрунтуються її права, оскільки з цього питання існують дві точки зору. Можливо, ймовірно обрати російсько-монгольську комісію тут за участю знавців питання, оскільки монголи розкопують у китайських архівах домисли, що важко спростувати. Подальше ухиляння від обговорення питання навряд чи можливе, оскільки монголи можуть через Китай чи безпосередньо звернутися до мирної конференції, і Монголія буде втягнута до орбіти міжнародної політики¹².

У березні 1918 р. в Урянхайському краї встановилася радянська влада. Її проголосили місцеві російські більшовики. 18 червня 1918 р. на спільному засіданні з'їздів представників російського та тувинського населення було ухвалене рішення про незалежність Урянхайського краю. Більшовики повернули тувинцям всі хошунні печатки, відібрані у нойонів у 1914 р. А. Цереріним, тобто печатки, які свого часу видавалися тувинським нойонам маньчжурською владою. Такий акт був розцінений тувинською елітою як можливість і право повернутися під владу Китаю та Зовнішньої Монголії. Так у розпорядженні МВС Автономної Монголії на ім'я правителя Даа-хошуну М. Буян-Бадирги (від 19 серпня 1918 р.) зокрема зазначалося: “Як видно з повідомлення урянхів Амбаня Гамбодорчжи, Росія відмовилася від зазіхань на урянхів, видавши про те документи російською та монгольською мовами і повернувши стару Маньчжурську печатку Амбаня”¹³.

На думку російського консула у Кобдо А. Хіоніна, монголи вирішили виступити внаслідок приходу більшовиків до Туви: “Не бачачи нізвідки жодної допомоги, а лише розорення та пакість, урянхайці, яких підбадьорювали агенти Чжалханци-хутухти, звернулися за сприянням до Монгольського Уряду і просили його надіслати своїх чиновників для повернення порядку в краї”¹⁴. Мовляв, цим і вирішили скористатися монголи, згадавши знову гасло революції про самовизначення націй. Так чи інакше, відразу ж після встановлення радянської влади в Урянхаї, монгольський уряд призначив князя Цогточира сайтом (губернатором) цього краю. Цогточир із загоном військ пішов на кордон, але не наважився в'їхати у межі Урянхаю. Він пробув все літо на кордоні, а восени 1918 року повернувся до Урги.

Наприкінці червня 1918 року китайським урядом була скликана нарада, на якій обговорювалися заяви тувинських нойонів про відділення Урянхай-

¹⁰ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 3об.

¹¹ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 17.

¹² ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 129.

¹³ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 18.

¹⁴ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 177об–178.

ського аймака від ургинського уряду (від Монголії) та перехід його до складу Китаю, причому було вирішено відрядити в Урянхай чиновника для приведення в дію постанови про прийняття¹⁵. Таким сановником був призначений Ян Шичао, колишній управитель канцелярією китайського резидента в Монголії Чень Лу. А. Орлов виразив Б. Церендоржу своє невдоволення тим, що монгольський уряд пішов на спільні дії з китайцями в урянхайському питанні. Церендорж відповідав, що не може противитися призначенню Пекіном свого сановника до Урянхайського краю, оскільки підставою для цього є стаття 11-та Кяхтинської угоди. Разом із тим, підкреслював він, Монголія не відмовляється від своїх прав на Урянхай [Белов 1999, 162]. Протестувати офіційно Орлов не наважився, оскільки цей протест не мав би практичних результатів і за впертості монголів привів би до розриву стосунків із Монголією. Дискутувати ж по цьому питанню з китайцями не мало сенсу, оскільки останні, відправляючи свого чиновника в Урянхай, який вони офіційно визнавали за монгольську область, залишалися в стороні. «Це мовчання нашого представника було витлумачено китайцями у сприятливому для них сенсі; як видно, вони або вважали п. Орлова не в курсі справи, або думали, що росіяни вже примирилися з втратою Урянхаю», – зазначала російська сторона¹⁶. Китайський сановник в Урзі й монгольський міністр закордонних справ офіційно і приватно переконували росіян, що Ян Шичао їде ревізувати китайські урядові установи в Монголії і в Сибіру й ознайомитися зі станом китайських підданих взагалі. Загалом же Ян Шичао виїхав з Улясутаю лише 16 вересня, за його пересуванням було встановлено ретельне спостереження. Російським посадовцям в Урянхаї Омський уряд доручив не допускати Ян Шичао в край, у зв'язку з чим в Урянхаї були мобілізовані всі місцеві сили, підкріплені 6 сотнею 3-го Сибірського полку с двома кулеметами.

Наприкінці травня 1918 року вбік Урянхаю інкогніто виїхав секретар помічника китайського резидента в Улясутаї Мен Цюй із двома супутниками. Метою їхньої поїздки було з'ясування характеру діяльності в Урянхаї радянської влади, ознайомлення із загальним становищем у краї, підготовка ґрунту для відновлення китайської торгівлі, а також пропаганда на користь переходу тувинців у китайське підданство й збирання від них відповідних прохань. Чиновники мали лишитися в Урянхаї до приїзду туди помічника китайського сановника в Улясутаї із загоном. У липні Мен Цюй із супутниками, а також із трьома представниками китайських фірм, що торгували раніше на Хемчику, прибув до Чадану в ставку правителя Даа-хошуну М. Буян-Бадирги (у відповідь на його запрошення). Перші приїхали з метою обстежити Урянхай, з'ясувати настрої тувинців взагалі, одержати друге прохання про підданство від них (тому що перше, мовляв, невдало редаговане) і послати його в Улясутаю і далі в Пекін для того, щоб самим залишитися тут і очікувати приїзду сюди китайського чиновника із загоном в 100 осіб; другі ж – за одержанням товару, залишеного китайцями при їхньому виїзді внаслідок безпорядків у 1912 році, й за збором боргів¹⁷. А 15 липня розпорядженням в. о. комісара Я. Мальцева всі вони були відправлені назад у Монголію під приводом відсутності паспортів від російського консульства¹⁸. Незадовго до приїзду китайців приїжджали на Хемчик й 4 монголи – посланці

¹⁵ ГАРФ. – Ф.Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 15.

¹⁶ ГАРФ. – Ф.Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 6.

¹⁷ ГАРФ. – Ф.Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 31об.

¹⁸ ГАРФ. – Ф.Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 4об.

від Джа-лами¹⁹, які розповідали тувинцям, що ті мають бути монгольськими підданими; що всі східні урянхайські хошуни послали або своїх нойонів, або делегації до монгольського уряду із клопотанням про прийняття їх до складу Монголії і що у деяких хошунах монголи вже збирають податки за два останні роки.

Російський консул в Улясутаї писав Орлову (від 27 червня 1918 року): “Чи немає цього разу якого-небудь причинного зв’язку в діях китайців і монголів, що виступають у цій справі в особі Чжанланци-Хутухти, нашого запеклого противника в урянхайському питанні, який досі, вочевидь, охоплений до нас далеко не дружніми відчуттями за фактичне відсторонення його від посади правителя Урянхайського Краю, на яку він був призначений особливим Богдиханським указом незабаром після монгольського перевороту 1911 року і для збереження якої він докладав всі свої зусилля аж до того моменту, коли, зробившись занадто надокучливим, він був по нашому ж наполяганню, викликаний у 1913 році зі своїх володінь, що входять до складу Улясутайського округу і суміжні з Урянхаєм, – до Урги, де перебуває, наскільки мені то відомо, й понині. Плачевний стан справ у Росії і наше безсилля, хоча б тимчасове, відкриває, може бути, тому ж Чжалханца-Хутухті нові широкі перспективи і цілком припустимо, що останній приймається з подвоєною енергією за здійснення своїх честолюбних помислів у бік Урянхаю, які, безсумнівно, не чужі й нашим друзям-китайцям”²⁰.

На початку липня 1918 р. радянська влада в краї впала, 7 липня Білоцарськ (майбутній Кизил) був узятий із боєм місцевими білогвардійцями. Після повалення радянської влади в краї до Білоцарська з часом повернувся О. Турчанинов як комісар з урянхайських справ, визнаний офіційно Сибірським тимчасовим урядом. Після свого відрядження на Хемчик і спілкування з тамтешніми нойонами в липні 1918 р. Я. Мальцев доповідав: правителі тувинських хошунів, які не відрізнялися щирою відданістю до російського уряду і неодноразово викривалися раніше в безпосередньому таємному зв’язку з Монголією, відчувши слабкість Росії і не сподіваючись на її захист, почали посилено налагоджувати стосунки з

¹⁹ Як відомо, Джа-лама видавав себе за перевтілення Амурсани, героя монгольського визвольного руху, а також за знавця буддійської філософії. Лама швидко стає фактичним володарем Кобдоського округу (до арешту в 1914 р.). Поступово під його вплив потрапляють західномонгольські суспільно-політичні діячі, серед них найвпливовіші аристократи та церковні ієрархи Західної Монголії. Разом з тим, хоча його і підтримувала низка духовних ієрархів, рядове ламство ненавиділо його за грабежі і жорстокість. Він почав іменувати себе малим богдо, явно претендуючи на однакову з владикою Автономній Монголії, богдоханом, гідність і маючи на думці утворити в Західній Монголії незалежну від Урги державу. Амбіційні плани Джа-лами зустріли підтримку серед західномонгольської еліти. За такі сепаратистські наміри 7 лютого 1914 р. Джа-ламу заарештовують і як російського підданого відряджають до Томська у в’язницю. Коли після ув’язнення в Росії Джа-лама повернувся до Кобдо, він знову здобув підтримку західномонгольської аристократії. Сприяння п’ятнадцяти можновладних князів ставило в складне становище монгольський уряд, бо терени цих князівств були віддалені від Урги, а беручи до уваги неспокійний стан усього Кобдоського округу, місцеві правителі запросто могли створити самостійний уряд на чолі з Джа-ламою. Однак престиж центру був надто великий, і князі не наважувалися виступити відкрито, вони потай допомагали Джа-ламі [Шинжлэх Ухааны Академи түүхийн хүрээлэнгийн гар бичмэл, ф. IX, т. 2, х. н. 03I, 99]. Не досягнувши домовленості з урядом Автономної Монголії, у 1918 р. Джа-лама оселився на кордоні з Китаєм, створив власний хошун з 400–500 юрт із підданих деяких князів і нечисленних торгунів й організував військовий загін у 300 осіб, що займався переважно грабунками. Попри свою лиху славу, Джа-лама користувався популярністю серед монголів, які вбачали в ньому втілення надприродної істоти.

²⁰ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 614. – Л. 2.

Монголією та Китаєм, розраховуючи таким шляхом отримати поблажливе ставлення і захист від можливих насиль з боку російської радянської влади і поширення серед них “знаменитого соціалізму”²¹. Мовляв, після же видачі керівником місцевої крайової ради І. Саф’яновим колишніх маньчжурських і монгольських печаток (яку були забрані у тувинських правителів при прийнятті їх під протекторат Росії і зберігалися у справах комісарства) і проголошення їх вільними від цього протекторату, тувинські правителі відкрито вступили в переговори з урядами Монголії та Китаю про прийняття в підданство. Ці держави навряд чи впустять цей зручний для них момент, щоб повернути втрачений було ними Урянхайський край, – зазначав Я. Мальцев²².

Так, улітку 1918 р. до МЗС Монголії надійшло клопотання від тувинських сомонів Оюннар, Іргит і Чооду (близько 800 родин) і сомону Соян (понад 100 родин) про прийняття їх у підданство монгольського богдо-хана. Ургинський уряд у відповідь зазначив: “за Кяхтинською потрібною угодою до складу території нашої Зовнішньої Монголії входять усі місцевості, що перебували раніше під Керуванням улясутайського Цзянь-Цзюня, а оскільки всі урянхи здавна перебували під його керуванням, то на цій підставі з боку нашого Монгольського Уряду має бути наданий їм усім ласкавий притулок”²³. Монгольські урядовці зацікавилися, в якому стані перебуває питання про відокремлення (від Росії) Салчацького, Тоджинського та хемчицьких хошунів. Отже, Урга терміново відрядила до Туви особливо вповноваженого чиновника з посланнями на ім’я соянського гуна Далха-Сюрюна і чиновників Салчацького, Тоджинського та хемчицьких хошунів “із наказом ретельно з’ясувати бажання свого народу” і “подати прохання з зобов’язаннями на предмет уклінної доповіді та рішення”. Головам сеймів Дзасакту-ханського і Сайн-нойон-ханського аймаків Автономної Монголії наказувалося організувати зі свого боку “ласкавий прийом Урянхам, які здавна перебували у веденні деяких хошунів означених аймаків”²⁴.

На початку жовтня 1918 року Ян Шичао у супроводі 20 солдатів китайського конвою з Кобдо та 6–7 чиновників прибув до Уланкома, щоб звідти потрапити до Урянхаю. З окремих документів можна зробити висновок, що Ян Шичао координував свої дії з монгольською стороною, наприклад: “...він запросив вказівку Урги, як йому вчинити подалі...”²⁵. Монгольський уряд прискорив приїзд в Уланком Цогточира з конвоем у 20 осіб, навчених у монгольській бригаді в Урзі, з гвинтівками та двома кулеметами, надавши тому право додатково набрати 30 осіб з числа аймачних чи хошунних солдатів. За словами Б. Церендоржа, конвой та 100 000 крб. на витрати Цогточиру видали під тиском китайського сановника²⁶. Китайці мали підкріпити конвой Ян Шичао загonom у 118 осіб. Отже, очікувалось, що у китайського та монгольського представників набереться конвой близько 200 осіб, з яким вони спробують проникнути до Урянхаю.

У листопаді 1918 року китайський збройний загін у 150 осіб під командуванням Ян Шичао зайшов у південно-західну частину Туви, а згодом він був призначений “спеціальним комісаром Китайської республіки з урянхайських справ”. Одночасно в південні райони Туви вступив монгольський загін (понад 300 осіб) під проводом Хатан-Батора Максарджаба. Уряд Автономної Монголії призначив

²¹ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 34.

²² ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 34об.

²³ ГАРФ. – Ф.Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 18.

²⁴ ГАРФ. – Ф.Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 18об.

²⁵ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 178.

²⁶ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 480. – Л. 51.

його намісником та командуючим військами по встановленню порядку та спокою в Урянхай; його заступником був призначений авторитетний релігійно-політичний діяч ділав-хутухта Джамсранжав [Шурхуу 2001, 103]. Російську військову силу в Туві становила лише сотня із двома кулеметами. Окремі збройні зіткнення не могли зупинити просування китайців і монголів. Росіяни побоювалися, що Максарджаб та Джалхандза-хутухта спробують якось задіяти у китайсько-монгольському поході на Урянхай популярного у Західній Монголії Джа-ламу, який влітку 1918 року повернувся до Монголії. Джа-лама оселився на півдні Дзасактуханського аймака і вів серед місцевого населення агітацію проти засилля росіян у Автономній Монголії²⁷.

У Державному архіві Російської Федерації зберігся цікавий документ під назвою “Стисла записка з Урянхайського питання”²⁸, який, наскільки відомо авторці, ще не друкувався. З нього стає зрозумілою уразливість позиції Росії в урянхайському питанні, яку російські дипломати та можновладці Омського уряду цілком усвідомлювали. Йдеться тут і про захист прав “численних російських громадян”, необхідність ґрунтувати свої зазіхання не на договорах, а на фактичних, реальних даних, “факті державного користування”. Окремої уваги заслуговує пропозиція плебісциту про який час від часу йшлося при обговоренні подальшої долі Туви. Цікаво, що попри ці розмови, у першій половині ХХ ст. такий плебісцит так і не був проведений, як здається, тому, що як російська, так і радянська влада чудово розуміли, що результати народного волевиявлення можуть бути не на користь інтересів північного сусіда. А твердження, що Урянхай становив, “якщо не юридично, то фактично з сусідньою російською областю (Усинським округом Єнісейської губернії) одну неподільну адміністративно-господарчу” одиницю, і нині зустрічаються в тому чи іншому вигляді у працях російських дослідників.

Отже, автори “Стислої записки” зазначали, що вага урянхайського питання формально полягає у спірності тамтешнього російсько-китайського кордону, а фактично – в боротьбі реальних інтересів Росії, Китаю і Монголії. Монгольський фактор визначався наступним чином: зв’язок із Монголією у тувинців суто духовний, що пояснюється спільністю релігії, культури і писемності, запозичених у монголів. Частина тувинців була данниками прикордонних монгольських князів. Суто монгольського населення в Урянхай, крім невеликої кількості лам, немає. При укладанні російсько-монгольської угоди 1912 року монголи заявили свої права на Урянхай, проте їм було вказано, що якщо терени цього краю і є спірними, то лише між Росією і Китаєм, і що Монголія жодних прав на Урянхай не має.

Китайський уряд, який здавна претендує на володіння краєм, здійснює нині заходи, які намічені, ймовірно, ще в період розрухи в Росії, якою китайці поспішили своєчасно скористатися, з метою зруйнувати автономію Монголії і поновити свої колишні права у Зовнішній Монголії, а також і в Урянхай. Китайці нараховуються в краї лише десятками, проте китайські купці, які повертаються тепер в Урянхай, зустрічаються населенням доброзичливо, за повної відсутності притоку товарів з Росії. Монголи, вочевидь, ще менше за китайців здатні дати населенню щось позитивне, також ведуть агітацію проти Росії, керуючись виключно корисливими розрахунками, маючи на увазі збір коштів на монастирі

²⁷ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 476. – Л. 58.

²⁸ ГАРФ. – Ф. 200 “Министерство иностранных дел Российского правительства. Омск”. – Оп. 1 “Дела Министерства иностранных дел Российского правительства А. В. Колчака. 1918–1920 гг.” – Оп. 1. – Ед. хр. 501 (Доклады российских послов в Китае и Монголии об Урянхайском крае (19 января – 9 июня 1919 г.)). – Л. 39–41об.

тощо²⁹. Агресивні дії китайців і монголів виражалися останніми місяцями в прагненні відправити своїх повноважних чиновників в Урянхайський край, а в даний момент – і в відправці китайських військ, під виглядом конвою чиновника. Визнавалося, що поширення російської юрисдикції на весь край простим розпорядженням міністра юстиції, без попереднього опрацювання питання з врахуванням місцевих умов зустріло багато ускладнень. Проникнення в край більшовизму тимчасово похитнуло російський авторитет. Наразі між Китаєм і Монголією, мабуть, є таємна угода про спільні дії в урянхайському питанні.

Натомість підкреслювалося, що російські інтереси в Урянхаї зростають. Мовляв, російські переселенці становлять вже п'яту частину всього населення краю, вирощують хліб, головне, по Малому Єнісею та його притокам, займаються торгівлею, здебільшого, по Хемчику, де більше населення, а також звіроловством, тваринництвом і гірським промислом. При цьому росіяни є, очевидно, елементом найбільш культурним і економічно потужним. Автори записки зазначали: порівнюючи реальні інтереси в Урянхайському краї Росії та Китаю, між якими питання про суверенітет залишається спірним, необхідно оговорювати, що якщо на боці Китаю право історичної давності на володіння теренами Урянхаю, то на боці Росії – факт державного користування³⁰. За відсутності китайської влади і китайського населення в краї, останній до того ж цілком відрізаний від Середньої держави, не має з нею жодного живого зв'язку; в той же час Урянхай, як такий, що складає одне географічне ціле з Усинським округом, включає російське населення в 10 000 осіб, управляється російською владою, що здобула тут авторитет серед тубільців, користується російським судочинством, економічно розвивається завдяки культурно-господарській допомозі з боку російського уряду, – становить, якщо не юридично, то фактично з сусідньою російською областю (Усинським округом Єнісейською губернію) одну неподільну адміністративно-господарчу і культурну одиницю.

У висновках нотатки підкреслювалися дві обставини. Перша – що інтереси Росії в Урянхаї настільки зросли і зміцнилися, внаслідок наявності тут великої кількості російських підданих, які володіють угіддями, що “ми зобов'язані захищати права численних російських громадян, які здавна користуються тут землею, для чого необхідно, досягнути домовленості з Китайцями, в сенсі закріплення наших економічних інтересів, з Монголією. Зокрема слід добитися поширення на Урянхай умов договору з Монголією про не введення китайських військ. При цьому нам необхідно ґрунтувати свої зазіхання не на договорах, а на фактичних, реальних даних, на офіційному зверненні до Росії з проханням про покровительство самих урянхів”³¹. Друга обставина: мовляв, не лише формальне прохання тувинців у 1914 році, а й реальні потреби населення, яке усвідомлює необхідність підтримки більш могутнього сусіди (причому тубільці приглядаються, хто з трьох сусідів сильніший), той факт, що симпатії більшості населення на боці росіян, “дають нам право відстоювати протекторат Росії над цим напівнезалежним Краєм”³². Ці останні міркування, разом зі страхом тувинців перед суворим китайським режимом, дають впевненість, що серед інших заходів, бажаним для Росії був би плебісцит як захід, який найбільш узгоджується з принципом самовизначення малих народностей, що висуває президент Вільсон. Як вже зазначалося вище, побажання плебісциту разом із апеляціями до “принципу самовизначення малих народностей” залишилися на папері.

²⁹ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 41.

³⁰ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 41об.

³¹ ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 41об.

³² ГАРФ. – Ф. 200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 41об.

Комісар у справах Урянхайського краю О. Турчанинов доповідав міністру закордонних справ Омського уряду, що монгольський уряд, скориставшись угодою, укладеною більшовиками з тувинцями, почав надсилати приписи тувинським нойонам й оголосив їм про свій протекторат, ціла низка тувинських чиновників і нойонів їздив до Монголії, кордон не охоронявся ніким, монголи приїздили до Урянхаю, надсилали приписи, збирали албан³³. Частина чиновників виявилась зміщеною монгольським урядом і на їхні місця призначені інші. Наприкінці 1918 року російська сторона зазначала: «Ми не можемо допустити проникнення китайців у Край не лише заради уникнення безпорядків тут, а й, перш за все, захищаючи наші економічні інтереси. Якщо Урянхайське питання і може вважатися офіційно ще відкритим і спірним між Росією і Китаєм, то Монголія в жодному разі не може бути визнана стороною, що має в ньому голос»³⁴.

У грудні 1918 р. монгольський загін на чолі із Ітегеміджиту-бейсе зайняв місцевість Самгалтай в Урянхайському краї. 28 грудня 1918 р. О. Турчанинов повідомив, що у Самгалтай-хуре прибули відряджені китайським урядом помічник секретаря управління китайського сановника в Урзі і монгольським урядом – Ітегеміджиту-бейсе, які звернулися до нього з офіційним листом із заявою, що Урянхай по суті належить китайському уряду і після Кяхтинської Потрійної угоди він відійшов під провід Автономної Монголії, а також вимогою особистої зустрічі с комісаром³⁵. На протест російського посланника в Пекіні Н. Кудашева проти відрядження китайського загону в Урянхай китайський уряд письмово відповів, що загін є звичайним конвоєм чиновника й тому його посилка не може бути скасована. Комісару було наказано Омським урядом ігнорувати прибулих чиновників як офіційних представників Монголії та Китаю. Зазначалося, що командним складом і посланником в Пекіні збройне зіткнення визнається небажаним, навіть якби була можливість послати війська, оскільки наслідки такого зіткнення могли б виявитися несподіваними. Комісар мав сповістити монгольських нойонів, що Росія лише уникає збройного зіткнення, проте не відмовляється від своїх прав на Урянхай і питання про нього вважає ще не вирішеним³⁶. Кілька днів потому комісар у справах Урянхайського краю повідомив, що в Самгалтаї китайці поставили нойоном Оюнарського хошуну О. Соднам-Балчира, виставили уртони і наклали на Іргитський сомон контрибуцію у розмірі 50 биків і 200 баранів³⁷.

Фрагменти тогочасного дипломатичного листування яскраво ілюструють складну ситуацію, в якій опинилась російська дипломатія, звикла виступати з позицій сили в урянхайському питанні. Так, російський консул у Кобдо А. Хіонін у грудні 1918 р. зазначав: «Якими міркуваннями керувався наш Уряд, уступаючи Урянхай монголам, які ніколи ним не володіли і про нього не думали, сказати важко. Можливо, що ми не вважали свою позицію у цьому питанні достатньо сильною, а тому вирішили діяти у бік найменшого спротиву. Ми вважали, що з монголами ми домовимося набагато скоріше, ніж з китайцями...»³⁸ 12 січня 1919 р. А. Орлов припускав: «У випадку поваги наших протестів і згоди Китайців і монголів вступити з нами в переговори про зміну територіальних кордонів Монголії ... ми могли б або послатися на... причину неможливості переговорів у цей момент, або

³³ Албан (монг.) – податок, повинність (натуральна або грошова). ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 6, 52об.

³⁴ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 48об.

³⁵ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 497. – Л. 62.

³⁶ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 497. – Л. 60.

³⁷ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 497. – Л. 69.

³⁸ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 127.

продовжувати стояти на точці зору спірності Урянхайської території, значення якої нашими протестами не применшується”³⁹. В свою чергу посланник в Пекіні Н. Кудашев у таємній телеграмі на ім’я міністра закордонних справ (від 15 січня 1919 р.) зазначав: “для відстоювання по суті нашої точки зору в мене немає ані достатніх теоретичних аргументів, ані інших засобів переконання”⁴⁰. “Помилка нашої дипломатії, що не зуміла ще в ноті від 25 жовтня 1913 р. сформулювати неприналежність Урянхаю Монголії, й подальші посилення в договорі 25 травня 1915 р. на ту ж невдалу ноту, створили для нас становище, що ускладнює заперечування домагань Китаю, але все-таки, безсумнівно, можливо послатися на наступні переговори по цьому питанню, що залишили його невіршеним”⁴¹, – писав начальник відділення по збору відомостей про нейтральні держави капітан Масягін.

У лютому 1919 р. у Самгалтаї відбулася таємна нарада представників монголів, тувинців і китайців. У ньому, зокрема, взяли участь Ітегеміджиту, тувинський нойон О. Соднам-Балчир, геген Оромба. Нарада ухвалила, що загони монголів і китайців повинні пройти перевалами й тропами на Хемчик, минаючи російські пости; було вирішено також підняти урянхайців на повстання проти росіян. Геген Оромба навіть організував з’їзд представників тувинців в одному з тувинських монастирів. Там було, зокрема, вирішено зібрати 200 коней для китайських і монгольських загонів [Белов 1999, 164]. Наприкінці лютого 1919 року китайці та монголи захопили російські пости Цецергана і Хандагайту. Ян Шичао та Ітегеміджиту наказали нойонам і чиновникам тувинських хошунів Даа і Бейсе підготуватися до їхнього приїзду на Хемчик, заготовити коней і продовольство. 13 березня загін вершників, що складався з 60 монголів, 26 китайців і 40 тувинців, підійшов до Чадана на Хемчику. Козаки на чолі з хорунжим Делібалтом зустріли вогнем монголо-китайсько-тувинський загін, що змушений був відступити. Полонені китайці й монголи були відпущені, а 11 тувинців – розстріляні. Зазнавши поразки, китайський і монгольський загони у квітні покинули Хемчик і повернулися до Уланкома [Белов 1999, 165].

Перше Хемчицьке повстання розпочалося 13 квітня 1919 року й охопило переважно Західну Туву [История Тувы 2007, 96]. Зокрема, 9 травня 1919 р. Турчанинов телеграфував про збройний напад на пост 8 травня, одного козака увели в полон, когось вбили, пограбовані заїмки Маріанова і Сайфутдинова, повсталі у кількості 50 юрт відкочували до дербетів на монгольську територію. Російська розвідка (від 3.06.1919) констатувала наявність таємних контактів між окремими правителями та Монголією, що тривали⁴². 6 червня 1919 р. надійшла інформація про напади тувинців на росіян. О. Турчанинов побоювався, що за очевидного безсилля Росії підніметься загальне повстання⁴³. 17 червня 1919 р. А. Хіонін повідомляв, що 13 червня китайський загін у складі 130 осіб виступив з Уланкома до тувинського кордону. У червні ж 1919 р. Х. Максарджаб із своїм загonom перейшов хребет Танну-Ола, зупинившись у декількох десятках кілометрів від Білоцарська.

27 червня 1919 р. міністр закордонних справ Автономної Монголії Б. Церендорж звернувся до А. Орлова, повідомивши про збройний та безпричинний напад російських солдатів на китайського чиновника на Хемчику, затримання деяких китайсько-монгольських солдат та обеззброєння їх. Х. Максарджаб доповідав, що затримані російськими солдатами монголо-урянхайські солдати зі значною кіль-

³⁹ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 497. – Л. 79.

⁴⁰ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 497. – Л. 80.

⁴¹ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 494. – Л. 71.

⁴² ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 479. – Л. 62.

⁴³ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 479. – Л. 60.

кістю зброї досі ще не звільнені⁴⁴. Наразі росіянами затримані два солдати, які проживали біля хребта Хандагайту, і монгол, який їхав з ламою Оромба. До того ж, ті ж російські солдати силоміць змусили жителів кумирні Ерхет до 100 родин, які проживали по цю сторону перевалу Танну-Ола, переселитися на другий бік перевалу, створивши нове непорозуміння. Незважаючи на те, що як китайський і монгольський сановники з солдатами, так і жителі кумирні Ерхет знаходяться в Урянхайському краї, російські загони постійно проявляють щодо перших ворожі дії, затримують їх чи насильно виселяють, чим створюють ускладнення і суперечать Потрійній угоді, й шкодять дружнім стосункам. Російські солдати, до якої б партії вони не належали, не мають права проникати без дозволу монголів на терени Урянхайського краю⁴⁵. Монгольською стороною пропонувалося вжити заходів до затримання винних росіян і розібрати справу змішаним судом, а також вивести якнайшвидше з Урянхайського краю російських військових, щоб уникнути нових непорозумінь, і звільнити затриманих монголів з відібраною зброєю.

У телеграмі з Білоцарська від 1 липня 1919 р. російський офіцер Леонов вже доповідав в Омськ, що у покинутому Хемчику – повстання тувинців, всі росіяни втекли, дехто вбитий, факторії розграбовані, сотня, дружина деморалізовані, відступили перед слабшим противником⁴⁶. Козаки безчинствують, дружинники грабують, авторитет російської влади в очах тувинців і самих росіян упав. Завідувач евакуації Урянхаю Бризгалов прибув 16 липня 1919 року до Мінусинська з плотом евакуйованих з Усинського установ і біженців, привізши за дорученням Турчанинова всі таємні справи Урянхайського краю. Він зазначав, що у зв'язку з перебуванням монгольських загонів у районі Білоцарська, просуванням партизанських більшовицьких загонів П. Щетинкина і повстанням російських неблагонадійних елементів у поселеннях становище краю майже безнадійне⁴⁷. Консул в Кобдо доповідав, що Ян Шичао збирається виїжджати з Уланкома на Хемчик із залишками китайського загону, що з огляду на захоплення Білоцарська червоними місцеві тувинці “повстали проти російської влади, поголовно вирізають наші поселки”, козачий загін в Урянхаї опинився між двох огнів⁴⁸. Партизанська армія А. Кравченко та П. Щетинкина 18 липня зайняла Білоцарськ і змогла дати опір надісланому Омськом загону. Радянські партизани не вступали у бій проти китайських і монгольських загонів в Туві.

12 липня 1919 р. з Кобдо повідомляли, що останнім часом спостерігається посилений рух переселенців з Алтайської губернії та Семипалатинської області в Урянхайський край по Чуйському тракту через Уланкомський район. Проходять цілі сотні людей з худобою та майном. Задля уникнення значних непорозумінь з монголами, китайцями, тувинцями російський консул у Кобдо просив МЗС, щоб МВС попередив населення названих областей, аби ті утрималися від переселення до вирішення урянхайського питання, або рекомендувати переселенцям російські тракти, поза Монголією. Так, у другій половині липня 1919 р. на партію російських переселенців, яка йшла до Урянхайського краю через Монголію без відома і дозволу консульства, поблизу Хандагайту напала ватага тувинців, відібрала вогнепальну зброю, коней, повозки, худобу, майно. Під час перестрілки були вбиті та поранені з обох боків. Переселенці розбіглися: одні пішли до Урянхаю, інші – в Кошагач. П'ять родин прибуло до Кобдо під захист російського

⁴⁴ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 24.

⁴⁵ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 24об.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 495. – Л. 36.

⁴⁷ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 45.

⁴⁸ ГАРФ. – Ф. Р-200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 48.

консульства. Управляючі Алтайською губернією та Семипалатинською областю отримали доручення призупинити переселенський рух до Урянхайського краю Чуйським трактом. 9 серпня 1919 р. російський дипломатичний агент в Урзі повідомив, що монгольський міністр закордонних справ розпорядився про надання покровительства на монгольських теренах біженцям з Урянхаю⁴⁹.

В інструкції генералу В. Л. Попову (якого Омськ призначив наступним комісаром у справах Урянхайського краю після О. Турчанинова) від 22 липня 1919 р. зазначалося, що питання про права на Урянхайську землю не можуть бути вирішені до офіційного визнання Російського уряду. У зв'язку з цим уряд мусить дотримуватися щодо Урянхаю тих же принципів, які були встановлені Всеросійським урядом, який прийняв Урянхай у 1914 р. під протекторат Росії. Тимчасовий Всеросійський уряд у 1917 р. не змінив свого ставлення до Урянхаю. Перш за все, турботи уряду мають бути спрямовані на захист і забезпечення як майнової, так і особистої безпеки численних російських поселенців у краї⁵⁰. Воєнним заходам у краї аж ніяк не слід надавати агресивного характеру проти китайських чи монгольських загонів, які знаходяться за межами Урянхаю. Оскільки найгострішим питанням для тувинців є земельне, а їхнє головне невдоволення зміцненням російської влади в краї ґрунтувалися на побоюванні за цілісність своїх земельних угідь, то в питанні про нових переселенців слід дотримуватися особливої обережності. Серйозну увагу слід також звернути на посилене пересування російських переселенців в Урянхай Чуйським трактом через Монголію. Слід також пам'ятати, що інтереси монголів і китайців щодо Урянхаю багато в чому не збігаються, і що у самій Монголії є багато противників монголо-китайської співпраці в урянхайському питанні. Зокрема, слід обговорити з врахуванням тубільних інтересів: чи можливо допустити в Урянхаї появу збирачів алби на користь прикордонних монгольських владик, у залежності від яких знаходились окремі урянхайські хошуни та сумони?⁵¹ Проте генерал В. Попов, експерт з урянхайського питання, так і не зміг потрапити до Урянхаю.

13 вересня 1919 р. консул в Улясутаї передавав інформацію від урядового китайського комісара, що більшовики очистили Урянхай, виступивши на р. Ус. Білоцарськ спустошений, на вулицях непідібрані трупи⁵². Максарджаб просив розпоряджень свого уряду щодо порядку управління містом. Росіян він не пропускав ні до Урянхаю, ні до Монголії, проїзд китайців був вільний. Консул у Кобдо сповіщав таємною телеграмою (від 21.09.1919), що чутки про переговори між Максарджабом і "більшовицькими бандами" в Білоцарську підтверджуються. Агенти доповіли, що переговори закінчились угодою про взаємні дії проти білогвардійських загонів в Урянхаї. Текст угоди, ніби, представлений монголами на схвалення Урги. Місяць потому консул в Улясутаї повідомляв (від 25.10.19), що всупереч завірянням китайського комісара більшовики продовжують залишатися в Урянхаї, підтримуючи щільне спілкування з монголами. Їхні частини просунулися до Турану. В краї повна анархія, грабунки, безчинства не припиняються, за участі китайців, монголів, тувинців піддається знищенню останнє надбання росіян, награбоване вивозиться нерідко в Монголію⁵³. У листопаді 1919 р. китайські війська ліквідували автономію Зовнішньої Монголії. Максарджаб був відкликаний до Урги; у липні 1920 р. звідти були виведені з Туви й монгольські загони [Белов 1999, 167]. Китайські загони ще залишалися у краї до 1921 року.

⁴⁹ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 29.

⁵⁰ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 80.

⁵¹ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 80об.

⁵² ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 110.

⁵³ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 496. – Л. 2.

Друга половина 1910-х років продемонструвала всю хиткість позицій Росії як у полеміці навколо самого урянхайського питання, так і в політичних реаліях самого Урянхайського краю. З початком громадянської війни у Росії тувинські нойони швидко стали втрачати свою показну лояльність. Росіяни потерпали від тувинського повстанського руху, що яскраво ілюстрував справжнє ставлення до них тувинців. Омський уряд внаслідок свого непевного становища був змушений йти на компроміси і проводити помірковану політичну лінію в Урянхаї порівняно з жорсткою позицією Російської імперії. Так, наприклад, в певний момент російські чиновники були готові навіть допустити в Урянхаї появу збирачів алби на користь прикордонних монгольських владик. Монголія у 1917–1919 роках виявляла активність як у дипломатичній, так і у військових сферах, намагаючись вирішити на свою користь урянхайське питання. Фактично, це було свідоме продовження політики богдо-хана на створення об'єднаної Великої Монголії. Задля цього монголи були ладні прийняти навіть китайську допомогу. Вагому роль у монгольській аргументації відіграла 11-та стаття Кяхтинської угоди 1915 р. І російським дипломатам було нелегко ухилитися від монгольських та китайських аргументів, які “важко спростувати”.

ЛІТЕРАТУРА

Белов Е. А. Россия и Монголия (1911–1919 гг.). Москва, 1999.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102, 2-е дело-производство, оп. 74, ед. хр. 66; ф. Р-200, оп. 1, ед. хр. 476–477, 479–480, 494–498, 501, 614.

История Тувы. Т. 2. Москва, 2007.

Лузянин С. Г. Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг. Москва, 2003.

МОЭИ. – Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия 3. 1914–1917. Т. II: 14 марта – 13 мая 1914 г. Москва-Ленинград, 1933.

Москаленко Н. П. Этнополитическая история Тувы в XX веке. Москва, 2004.

Шинжлэх Ухааны Академи түүхийн хүрээлэнгийн гар бичмэл, ф. IX, т. 2, х. н. 03¹.

Шурхуу Д. Урянхайский вопрос в монголо-российских отношениях в первой четверти XX века // Россия и Монголия: новый взгляд на историю взаимоотношений. Москва, 2001.